

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У більшості визначень політичної соціалізації, які відомі сучасній політичній науці, основою, на нашу думку, є те, що політична соціалізація розуміється як поняття, яке визначає наявність між людиною і політикою зв'язки. Отже, наша мета – верифікація тези про те, що політична соціалізація є частиною політичної культури, політико-культурним процесом, який забезпечує збереження суспільства і політичної системи, або ж навпаки, спричинює радикальні зміни у суспільстві, трансформацію існуючої політичної системи. Тому основним завданням нашого дослідження є аналіз феномену політичної соціалізації у контексті політичної культури та його впливу на політико-правовий розвиток і трансформацію суспільства.

Проблеми політичної соціалізації стали класичним предметом досліджень психології, політичної соціології, політології, соціальної філософії. Особливо актуальними вони є на тлі євроінтеграційних процесів в Україні та при розбудові демократичного суспільства [19].

У філософії соціалізація розглядається у зв'язку з проблемою сутності людини та її призначення у світі. У філософській антропології сутність людини розуміють як добру (традиція від учень Руссо) або злу (традиція від учень Гоббса) від природи. Серед представників першої традиції виникає проблема виховання і “соціалізації суспільства” в усіх її різновидах (соціалізація власності, соціалізація капіталізму), а в радикальній формі – теорія політичної революції. Прихильники протилежної теорії вважали за потрібну політичну соціалізацію, яка вимагає жорсткого поводження з людиною. Припустивши, що філософ А.Гелен правий у своєму твердженні про людину як про істоту, яка потребує у впливі жорстких соціальних і політичних інститутів, що виконують функцію зовнішнього опертя для її поведінки, нескладно дійти репресивної теорії і практики політичної соціалізації у дусі політичної філософії Гоббса [13].

Філософи-екзистенціалісти (Ж.-П. Сартр, М.Шелер, Г.Плеснер, М.Гайдеггер) твердять, що існування передреує суті людини [18].

Названі точки зору щодо політичної соціалізації підтверджують, що наше дослідження має будуватися на можливості вивчення політичної соціалізації як суспільно організованого процесу на масовому й індивідуальному рівнях, з використанням теоретичних і емпіричних методів і узагальнень.

Дослідники М.Роскін, Р.Корд і У.Джонс назвали політичну соціалізацію процесом входження в політичну культуру і процесом розвитку, за допомогою якого індивід дізнається про прийнятні погляди і цінності політичної культури [10, 270]. Вони довели, що чим вищою є політична культура у суспільстві, тим більше уваги приділяється процесу політичної соціалізації. Таким чином, поняття політичної соціалізації і політичної культури міцно взаємопов'язані між собою. Політична культура суспільства є складовою політичної соціалізації особистості. Але в наслідок політичної соціалізації суб'єкт залучається до певної політичної культури і стає здатним її розвивати, отже, змінювати [19].

Політична соціалізація, насамперед, – це формування політичної свідомості громадян (індивідуальної та масової). Радянська політична наука тлумачила політичну свідомість як усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, групами, класами, спільнотами): “Політична свідомість завжди має суто класовий характер, оскільки являє собою специфічну форму вираження політичних інтересів класу, що

зумовлені в кінцевому підсумку тим місцем, яке даний клас посідає у системі суспільного виробництва” [8, 430].

Проте, в окремих дослідженнях поза увагою лишається сутність політичних реальностей, охоплених даним поняттям. Наприклад, “політична свідомість являє собою сукупність поглядів і настанов, які виражають ставлення тієї чи іншої соціальної групи або окремої людини до інших суспільних груп, класів, націй, суспільного ладу і процесів, що в них відбуваються, до історичного укладу і способу життя, політичних партій, соціальних цінностей, традицій і норм” [20]. У даному визначенні проблема влади та її відображення у політичній свідомості, вираження в ній політичних інтересів суб’єктів лишилися поза увагою.

Політична свідомість є опосередкованим відображенням політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування, розвиток і задоволення інтересів і потреб політичних суб’єктів. Політична свідомість є сукупністю політичних знань, уявлень, оцінок учасників політичного процесу, в яких відображені їхні політичні потреби, інтереси і цінності. Українські дослідники визначають політичну свідомість як сукупність почуттєвих і раціональних, емпіричних і теоретичних, ціннісних і нормативних, усвідомлених і підсвідомих уявлень про політичне життя, які визначають ставлення народу до влади і дії останньої [15, 265].

Пропонуємо тлумачити політичну соціалізацію як формування політичної ідентичності й отримання базових політичних цінностей, які визначають принципове ставлення до існуючої політичної системи, становлення якостей особи, важливих для політичного життя суспільства. Формування і розвиток політичної свідомості відображені у дослідженні Ф.Бурлацького й А.Галкіна, які вирізнили сім її основних характеристик [3]. У сучасних наукових працях політологи називають від п’яти до двадцяти основних функцій політичної свідомості. Ми підтримуємо думку, згідно з якою політична свідомість виконує п’ять основних функцій, а саме: когнітивну, комунікативну, прогностичну, ідеологічну і виховну [17, 244].

Показником політичної соціалізації є прийняття і засвоєння політичних цінностей у суспільстві. Під політичними цінностями розуміють не лише ідеали, а й чітко визначені законами норми і настанови, яких слід дотримуватися. Ціннісне сприйняття об’єктів політичного життя зумовлюється конкретно-історичними умовами розвитку суспільства, місцем особи, соціальної спільноти у системі певних економічних і соціально-політичних відносин, потребами й інтересами людей. У системі таких цінностей наявні соціально-політичні ідеали й цілі, принципи і норми політичного життя, політичні традиції і символи, зразки політичної поведінки [16, 328].

Вважають, що зміни у світогляді населення слугують індикатором реальності суспільної трансформації в цілому. Аналіз таких змін може дати можливість краще зрозуміти причини успіхів і невдач у тих інституціональних перетвореннях, які відбуваються в нашому суспільстві сьогодні, а також оцінити ефективність самої трансформації суспільства. Інституціональні перетворення стають справді безповоротними лише тоді, коли вони приймаються суспільством і закріплюються у системі цінностей, на які дане суспільство орієнтується [2, 51].

Зі зміною суспільних відносин відбувається переоцінення цінностей: багато з того, що вважалося абсолютним і беззаперечним, знецінюється і, навпаки, зміни у суспільстві породжують нові політичні цінності. Політичні цінності не можуть сприйматися безпосередньо, але певні політичні ціннісні ідеали можуть мати предметне втілення. Такі політичні ідеали можна назвати політичними нормами. Політичні норми додають структурі мотивації особистості додатковий досвід і колективні пріоритети, на основі яких людина вносить корективи у свої ціннісні орієнтації.

Свобода особистості, конституціоналізм, правова держава, поділ влади, громадянське суспільство та інші політичні цінності, до яких суспільство йшло протягом

багатьох століть, сьогодні зафіксовані в політичних легітимних нормах, які регулюють поведінку громадян у демократичних суспільствах.

Перетворення суспільства супроводжується, зазвичай, значним соціальним і соціально-психологічним стресом, докорінним переоціненням цінностей, які становлять основу свідомості. Нову якість суспільства не можна зводити до змін у сфері економіки, політичних або певних інших структур. Передусім, це зміна свідомості людини, в якій важливе місце посідає переоцінення соціальних цінностей.

Отже, феномен політичної свідомості можна зрозуміти лише в тому разі, якщо розглядати його як компонент не стільки суспільної свідомості, скільки загальної для конкретної нації культури, а саме – політичної культури. Політична культура “присутня в політичній свідомості у вигляді чинника, який суттєво впливає на політичну систему, на формування соціально-політичних цінностей...” [3, 210]. Політична свідомість функціонує і самовідтворюється у певному політико-культурному середовищі. Можна сказати, що політичні знання, поєднані з політичними уявленнями, почуттями, ідеалами, цінностями, становлять духовний аспект політичної культури. Місце і роль політичної свідомості, на нашу думку, жодним чином не слід зводити лише до однієї з форм реалізації політичної культури, поряд із неусвідомленими реакціями орієнтовного характеру й імпульсивними актами поведінки [15, 265].

Політична свідомість міцно взаємопов’язана з правовою свідомістю. Але розвиток правосвідомості громадян не може відбуватися такими темпами, як розвиток політичної свідомості. Зміни, що відбуваються в політичній сфері суспільства, швидко усвідомлює політично активна частина населення. Нові політичні відносини дістають визнання більшості громадян. А внесення нових якостей правосвідомості в маси вимагає додаткової мобілізації економічних, політичних, духовних засобів для подолання розриву між рівнем політичної і правової свідомості.

Форми суспільної свідомості – політична, економічна, історична, правова, мораль, філософія – не існують у реальності як певне окреме, самостійне утворення, котре само по собі виробляє ідеї, цінності, норми тощо, являє собою відображення і виявлення живої практики людей, і є настільки дійовими, ефективними, наскільки вони є мислимим змістом і продуктом людської діяльності.

Політична свідомість охоплює політичну психологію і політичну ідеологію, емпіричну й буденну політичну свідомість, теоретичну свідомість (яка поділяється на наукову й ідеологічну), спеціалізовану свідомість (передусім, партій) і політичну свідомість мас, окремих верств і груп суспільства, окремого громадянина. З точки зору об’єкта нашого дослідження, нас цікавить політико-теоретична політична свідомість, яка існує в різновидах науки та ідеології і спрямована на розкриття суті політичних процесів і законів. Вона є стрижнем політичної ідеології, котра являє собою систематизоване, цілісне, концептуальне відображення корінних інтересів певного класу, нації, соціальної групи.

Суспільну свідомість розуміють, з одного боку, як єдність ідеології і науки, а з іншого – як єдність ідеології і суспільної психології. Ідеологія покликана надавати значущості інституціональним відносинам між людьми як суб’єктами політики, пояснювати, обґрунтовувати, виправдовувати чи заперечувати політичні реальності в конкретних суспільно-історичних умовах. Усі ідеології, незалежно від спрямованості, ґрунтуються на визнанні певної концепції суспільства і політичної системи, шляхів і засобів практичної реалізації цієї концепції. Західна політична думка схильна до розуміння ідеології як “кристалізації оманливої свідомості” (В.Парето), “добровільної містифікації” (К.Мангейм) [11]. Загалом, представники західної політології вважають, що ідеологія потрібна для регуляції політичного життя суспільства. На думку українських дослідників політичної соціалізації, відсутність міцної ідеології у державі також є ознакою небезпеки для державності [12, 229].

Залежно від суб'єкта політичної свідомості вирізняють спеціалізовану і масову політичну свідомість. Носієм спеціалізованої свідомості є партії, спілки, політичні організації, які дотримуються певної політичної орієнтації, обирають чи виробляють ідеологічну систему, що слугує основою їхніх політичних платформ. Вона формується на ґрунті певних ідеологічних концепцій і доктрин і тому є ідеологічно однорідною.

За своїм змістом масова свідомість становить широку сукупність ідей, уявлень, почуттів і настроїв, які відображають усі аспекти суспільного життя, є доступними масам і здатними викликати їх інтерес. Масова політична свідомість виражає опосередкований рівень і зміст потреб, а також характер знань про суспільно-політичну дійсність – як тих, котрі вироблені різними ідеологіями і закріплені в політичній культурі, так і тих, що здобуті практикою масових соціальних груп.

На відміну від буденної свідомості, масова політична свідомість не лише фіксує політичну реальність і оцінює її, а й має енергію практичної дії. Можна сказати, що буденна свідомість – це масова свідомість, взята в гносеологічному аспекті і за виключенням її діяльній ланки в категоріальній структурі комунікації, яка об'єднує великі групи людей [9, 12].

Масова політична свідомість визначається загальним рівнем розвитку способу виробництва, характером суспільно-політичних відносин і рівнем культури соціуму. Для масової політичної свідомості властиві розірваність, суперечливість, здатність до несподівано швидких змін, а також застиглість. Масова політична свідомість не може бути одноманітною. Л.Гозман і А.Еткінд вирізнили такі типи політичної свідомості: тоталітарну, авторитарну, ліберальну і демократичну [5].

Політична свідомість постає як складова суспільної свідомості одночасно з іншими її складовими – економічною, релігійною, правовою та іншими, а всі складові, відображаючи окремі аспекти суспільного буття, взаємно переплітаються і доповнюють одна іншу.

На думку Г.Дилигенського і Р.Громової, обґрунтовувати типологію політичної свідомості потрібно, взявши за основу знання. Г.Дилигенський, визначаючи типи соціально-політичних уявлень, виокремлює типи пізнання політичної свідомості і дії, які використовує суб'єкт (міф, стихійно-раціональне, рефлексивне пізнання, інертна поведінка) [7]. Р.Громова, своєю чергою, називає раціональну, міфологічну й аполітичну свідомість [6]. Таким чином, бачимо, що мотиви політичної поведінки суб'єктів пов'язані зі знаннями.

Специфічним виявом суспільної і, насамперед, масової свідомості є громадська думка. Громадська думка містить як істинні, так і викривлені, ілюзорні уявлення про дійсність, адже формується не лише під впливом соціально-економічних і політичних факторів, а й за допомогою ідеологічних засобів. У демократичному суспільстві громадська думка є важливим фактором політичного процесу. Однак там, де політична система не допускає вільного висловлювання відмінних від офіційних політичних думок і оцінок, громадська думка фактично відсутня. Правова культура як суспільний феномен є неодмінною умовою розвитку процесів трансформації щодо формування у суспільстві правової держави і громадянського суспільства. Зрілий рівень правової культури у суспільстві, в якому функціонують її ефективні механізми, є умовою формування демократичних засад життєдіяльності. Правова культура є основою відтворення правового досвіду, розвитку інтелектуального, духовного потенціалу народу, утвердження цілісної системи світоглядно-ціннісних орієнтацій, правових ідеалів. У широкому розумінні правова культура – це суспільно-правовий феномен, який містить у собі найсуттєвіші наслідки сукупного правового досвіду суспільства, насамперед, право і правосвідомість, правову діяльність і правовідносини, законність і правопорядок, і відображає якісний рівень розвитку правового буття.

Зменшення ролі нормативно-регулятивних складових правової культури, чинників свідомого культурно-правового впливу на процеси суспільного розвитку неминуче

призводить до розриву соціальних зв'язків, розлагодження елементів соціальної системи, загострює її внутрішні суперечності. Такий стан речей характерний для суспільств під час політичної трансформації.

Реформування політичної і правової системи суспільства сприяє формуванню у суспільному житті нових політичних і правових реалій, які змінюють політико-правовий простір формування і розвитку правової культури. Це створює правові засади для розвитку реальної демократії; формування національної правової системи; закріплення принципу поділу влад, створення передумов для демократизації системи владних відносин; здійснення низки заходів, спрямованих на проведення політичної, адміністративної реформи.

Розвиток масової політичної свідомості – це певний психологічний чинник суспільного розвитку. Водночас, це постійне джерело стурбованості для будь-якої влади, яка змушена рахуватися з тим, що, тільки-но реальні умови життя занадто відірвуться від людських претензій, у масах можуть виникнути опозиційні настрої невдоволення цією владою. Розвиток перебудовних і постперебудовних процесів є конкретним прикладом впливу масових настроїв на зміну політичної системи. На тлі попередньої звичної пасивності масової свідомості кінець 80-х років минулого століття продемонстрував вражаючі факти так званої мітингової демократії.

Іншою ознакою нестабільності масової політичної свідомості у суспільстві під час політичної трансформації є аномія. Вона пояснює певні механізми соціалізації, соціального контролю. Під час політичної трансформації проблема аномії є центральною в регулюванні порушеної суспільної взаємодії. Аномія характеризує втрату соціальної ідентифікації значного відсотка громадян, які перестають ідентифікувати себе з певною соціальною групою, визначає розбіжність між цінностями суспільства і засобами їх досягнення. У суспільно-політичній сфері аномія супроводжується посиленням авторитаризму, політичного екстремізму й етноцентризму.

Отже, політична трансформація безпосередньо залежить від розвитку політико-культурних процесів у суспільстві, які впливають на політичну соціалізацію. Соціальне буття, політична сфера, правова культура перебувають в органічній єдності, взаємодоповнюючи та взаємозбагачуючи одне іншого. Суспільні й політичні відносини, процес їх реформування істотно впливають на розвиток правової культури. А цінності останньої значною мірою детермінують процеси політичної трансформації. Формування масової політичної свідомості залежить від багатьох чинників, здійснюється різноманітними способами, зокрема через осмислення соціальної дійсності, раціоналізацію та узагальнення інформації, за рахунок залучення індивіда до вже сформованих ідеологій, норм і цілей політичної поведінки. Таким чином, політична соціалізація є частиною політичної культури, політико-культурним процесом суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеев С.С.* Право: азбука–теория–философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999.
2. *Башкирова Е.И.* Трансформация ценностей российского общества // Политические исследования. – 2000. – № 6.
3. *Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А.* Современный Левиафан: Очерки политической социологии капитализма. – М., 1985.
4. *Вебер М.* Избранные произведения. – М., 1990.
5. *Гозман Л., Эткинд А.* Культ власти: структура тоталитарного сознания // Осмыслить культ Сталина. – М., 1989.
6. *Громова Р.* К типологии политического сознания россиян // ВЦИОМ, Мониторинг. – 1999. – № 2.
7. *Дилигенский Г.Г.* Социально-политическая психология. – М., 1996.

8. Краткий политический словарь. – М., 1989.
9. Любимый Я.В. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития. – К., 1993.
10. Майкл Роскин, Роберт Корд, Уолтер Джонс. Введение в политологию. – Нью-Джерси, 1988.
11. Мангейм К. Идеология и утопия // Диагноз нашего времени. – М., 1994; Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і суспільство. – К., 2000.
12. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001.
13. Немецкая социология. – СПб., 2003.
14. Петрова Л.В. Аксиологическая функция правовой культуры в системе социальных связей: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Харьков, 1988.
15. Политология: Энциклопедический словарь. – М., 1993.
16. Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997.
17. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і суспільство.
18. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989; Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей // Шелер М. Избранные произведения. – М., 1994; Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
19. Щеглов И.А. Политическая социализация личности и современный институциональный процесс // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 4.
20. Яновский Р. О возрастающем значении политического сознания // Коммунист. – 1986. – № 3.